

BOQONNAA TOKKO

1.1 Hiikaafi Yaadrimee Xiinloogaa

Qorannoon afaanii bakka gurguddoo lamatti qoodamu. Isaanis xiinqooqaafi seerluga afaaniiti. Xiinqooqni saayinsii afaan qo'atu yoo ta'u seerlugini immoo seeraafi sirna afaanii kan qo'atudha. Caasaalee xiinqooqa keessa xiinqooqni hawaasummaa haala afaan hawaasaa tokko kan qoratudha. Xiinqooqni hawaasummaa qo'annoo isaa kan adeemsisus garaagarummaa afaanii afaan tokko keessatti argamuu danda'u garuu hawaasa sanaaf hiika qabaachuu danda'an irratti xiyyeeffateeti. Namoonni afaanuma tokko gargaaramaa garuu karaa garaa garaa ibsuun fayyadamu. Fakkeenyaaf, jechoota barreessitoonni gargaaraman ilaaluu nidandeenya. Namni dhuunfaan kamiyyu afaanitti akka isaaf toletti itti gargaarama. Haalli dubbii (haasaa) namoonni dhuunfaa isaaniitiin ittiin gargaaraman afaan Ingiliziitiin 'idiolect' jedhama. Innis haala gargaarama afaanii yaada dhuunfaa dubbataa afaani ta'e tokkoo jechuu nita'a. Afaanonni garaa garaa namoonni hedduun garee hawaasa tokko keessatti ittin gargaaraman looga yookiin 'dialects' jedhamu.

Loogni kunis saayinsii ittin qoratamu niqaba. Innis xiinlooga (dialectology) jedhama. Xiinlooga jechuunis damee xiinqooqa hawaasummaa ta'ee haalota garaagarummaa afaan tokko keessatti argamanii kan qo'atudha jechuun hiikuu nidandeenya. Jechi looga (dialect) jedhu kun calqaba kan argames jecha laatinii 'dialectus' jedhu irraa bara 1577 ture olitti eeramee jira. Afaan keessatti loogni gosti adda addaa argaman illee hawaasa afaan sanaaf walii galtee hawaasummaa keessatti ga'ee niqabaatu. Garaagarummaan looga afaan keessatti argamu kun akkuma bu'aa qabu darbee darbee walii galtee namoota irratti rakkoo uumuus nidanda'a.

1.2. Maloota Adda Addummaan Afaanii Ittin Qo'atamu

Maloonni kunneen hayyonni xinqooqa kan ittin gargaaramaniifi akka gosoota qajeelfamaatti fudhatamanidha. Isaanis:

1. Tooftaan jalqabaa maladhahuu ykn yaadrimee xiinqooqni ibsuudha malee dirree murtee dabarsaa miti jechudha. (the first such promise is that linguistics is a descriptive rather than a prescriptive discipline). Yaadni kunis kan hubatamuu qabu hayyoonni afaani kan

taasisu qaban ykn kaayyoon isaanii inni guddan akkaataa itti gargaarama afaanii hawaasaa naannoo tokkoo dubbii keessatti ibsuudha malee murtee siritti gargaaramuufi dhiisuu isaanii dabarsuu miti. Kanamalees, ilaalcha hawaasichi afaan ta'e tokkoof qabus faca'insa looga hawaasichaa ykn kallatti jijjiirama afaanichaa fi imaamata afaanii hundeessuuf gargaara.

2.Tooftaan lammaffaan afaan kamiyyu tooftaa adda addaatiin sadarkaalee afaanii (loogaa) garaa garaatti seera ittin gargaaramu qaba. Sadarkaaleen kanneenis jecha sagaleefi sadarkaa seerlugaatti ta'uu nimalu. Gara garummaan kun akka hayyoota afaaniitti jiraachuun isaanii adeemsa sirri afaan ittin baramuufi seera hordofamuu qabudha jedhu. Namoonni waayee saayinsii kana hinbeekneefi hinbaranne garuu garaagarummaa loogaa sadarkaalee adda addaatti mul'atan kana ykn loogaalee kanneen akka duubatti hafootti, dadhabinaatti ykn dhibahumatti fudhachuu nidanda'u. Akkasumas loogni(dialect) akka akkaata itti gargaarama afaanii dubbattoota naannoo garaagaraa ykn kutaalee hawaasaa adda addaa (social classes) ta'uu isaa murteessuunis hayyoota afaaniif rakkisaa ta'eera.

3.Toftaan hayyoota inni sadaffaan immoo mala afaanii hubachuufi ibsuurratti xiyyeeffachuun, xiyyeeffannoo dursa barreessuu caalaa dubbii afaaniif kennuudha. Sababni isaas afaan barreeffame tokko odeeffannoo qo'annoo afaaniif bu'a cimaa qaban kan akka sagaleessuu (pronunciation) waan hambisuuf akka kan afaan dubbi waan hinmul'isneef. Sababni bira inni kan namoonni addunyaa maraafi dhugummaa isaa amanani fudhachuu danda'an immoo dhalli namaa dandeettiiwwan barreessuufi dubbisuu dura dandeettii dubbachuu kan baru ta'uu isaati. Kanaafis ga'umsi afaanii namootaa dubbii namoota adda addaa keessatti sirritti mula'chuu isaati. Haallikun gama namoota barataniin murtaa'umma qabaachuu yoo danda'ellee, afaanonni tokko tokko kan afaan barreffama hin qabaanne jiraachuun haala namoota baratani kanaaf furmaata ta'a. Kana malees, namoonni barataniille waa'ee xiinqooqa hinbeeknes loogni(afaan) tokko sirriidha kanjedhamu yoo barreeffamee mul'atedha jedhanii yaadu. Garuu, hayyonni xiinqooqa faallaa kanaa yaadu.

4,Toftaan qo'annaa afaanii hayyootaa xiinqooqa inni afuraaffaan afaan hanga fedhe yeroo hundaa tooftaa (systematic) ta'ullee, garaagarummaan loogaa dubbattootaa jiraachuun

dirqamadha jedha. Kana jechuun hanga fedhe namoonni afaan tokko akka qabaniitti yaadan illee haalonni garaagarummaan akka jiraatu dhilbbaan nijira. Isaanis, garaagarummaa naannoo, gareewwan hawaasaa, naannoofi garee hawaasa walfakkaatan keessattis garaagarummaan haalaafi matadureen garaagarummaan loogaa ykn afaanii jiraachuun kan hinhafnedha.

Haaluma olii kanaan, garaagarummaan afaanii beekamoon afaan keessatti uumaman kanneen sadarkaalee caasaalee afaaniitti uumamu danda'an niqabu. Isaanis;- sadarkaa jechaatti (hiikaa), sagaleessuu (phonology), seerlugaa (xiinjechaafi himaatti) fi fayyadama afaanittiidha. Garaagarummaan loogaa sadarkaalee garaagaraa olii kunneen kan afaan keessatti mul'achuu danda'an akkamtaa (qualitatively) fi ammamtaa (quantitatively) gargar ta'uu nidanda'u. Sababni isaas dubbattoonni garaagaraa afaan isaanii keessatti inni tokko isa tokko caalaatti ykn akkaataa addaatti haalota kanneen keessa gargaaramuu danda'uu isaati. Haalli kun caalaatti dhugaa ta'ee kan mul'atu haalota sagaleessuufi seerluga kanneen caalmaatti bu'aa akkaataa (stylistic) fi hawaasummaaf (social) qaban keessattidha.

Walumaagalatti, garaagarummaan haalota oliitiin afaan keessatti bifa loogaan mul'atan sababa garaagarummaa naannoo (regional), hawaasummaa (Social) fi akkaataa (stylistics) kan bu'uraa ta'anii beektonni afaanii (linguists) immoo kan akkuma kan tooftaalee (methods) garaagaraatiin isaan qo'atu jechaadha. Haaluma kanaan, armaan gaditti tooftaalee qo'annaa hayyoota afaanii sadarkaalee garaagarummaa sadarkaa loogaalee adda addaa ni'ilaalla.

1.3 Adda Addummaa Loogota Afaan Oromoo Jiddutti Mul'atan

Garaagarummaa loogota afaan Oromoo ilaalchisee hayyoonni Oromoofi kanbiroon bakka garaagaraati qoodanii jiru. Isaan keessa fakkeenyaaf Wasanee bashaa 1993:137 irratti looga afaan Oromoo sadarkalee garaa garaa hammachiisuun bakka gurguddoo afuritti qoodee kaa'ee jira. Bakka gurguddoo afur kan jedhaman kunneen loogota Oromo Oromiyaa mara bakka afur gurguddootti qoodee Maccaa, Tuulama, Arsiifi Booranaa jechuun garuu sadarkaa garaa garummaa isaanii osoo addaan hinbaasiin kaa'ee jira.

1.4 Garaa Garummaa Sagaleessuu (Phonological Variation)

Garaagarummaa sagaleessuu jechuun garaa garummaa sagaleelee looga ykn loogota dubbaattoota afaan tokkoo naannoo garaagaraa jechuudha. Haalli kun kan armaan olitti 3 jalattiicalqaba (1) garaa garummaa sagaleefi dhamjechaa jedhamuun tarraa'aniin kan walfakkaatudha. Kan jechuun garaagarummaan kun kan mul'achuu danda'u dubbattoota naannoo garaagaraafi naannoo tokkoo keessattillee (namoota dhuunfaa) jidduuttillee jechuufi kan naannoo garaagaraa dubbattoota afaanichaa jiddutti jechuufidha. Garaagarummaan loogaalee sagaleessuu yeroo tokko tokko akka daangaa looga naannootti gargaauus nidanda'a. Kana jechuun, haala looga sagaleessuu isaatiin dubbataan afaanii tokko naannoo kam ykn eenyu akka ta'e adda baasanii beekuun nidanda'ama jechuudha.

Haala garaagarummaa looga sadarkaa sagaleessuu kan Afaan Oromoo keessatti yoo ilaalame sababa garaagaraatiin kan ka'e bal'inaan nimul'ata. Sababoota kanneen keessaas bal'ina naannichaan kan ka'e wal irraa fagaatanii jiraachuun kan uumamuufi dhalli namaa uumamaan garaa garummaa dhuunfaa waan qabuuf kan dhuunfaa ta'uu nidanda'u. Kanaaf, fakkeenyi fudhatamu danda'us dubbattoota naannoo Oromiyaa godinaalee garaagaraafi jechoota isaanii muraasa gadifageenyaan yoo ilaalle garaagarummaan sagaleelee mul'atan nijiru.

1.5 Hiika Afaaniifi Loogaa

Dubbattoonni baayyeen wantoota dubbatan hundaaf maqaa nikennu. Darbe darbe maqaaleen kanneen qorattoota afaaniif haaraa yeroo ta'an nijira. Kunis kan ta'uu danda'u namoonni maqaa adda adda akka feeteen ykn saayinsaawaa karaa hintaaneen waan kennaniifidha jedhama. Kanarra ka'uudhaanis dubbattoonni afaanota kanneenii kan isaan dubbatan kanneen afaan ta'uufi looga ta'uu isaa addaan baasuudhaaf nirakkatu. Kana murteessu dadhabuun isaaniis kan baayyee dinqisiisa miti. Rakkisaa ta'u qaba jechuun barbaadameeti. Kanaaf, mee ati akkamitti sirritti afaan ykn loogni maal akka ta'e murteessu dandeessa? Afaan maalii? Looga afaanii jechuunoo? Ulaagaa maal maal gargaaramtee 'x'n afaani 'y'n looga afaanii qofa jette murteessuu dandeessa laataa? Garaagarummaan murteessoon lamaanii maal jettaa?

Kana ilaalchisee hayyuun,”Haugen(1966a) Wardhaugh 1992;24) kessatti (Haugen 1966a)wabeeffamee akka jedhetti “...Language and dialect are ambiguous terms ordinary people use them quiet freely to speak about various linguistic situations,but scholars often experience considerable difficulty in deciding that one term should be used rather than the other incertain situations.- - - the confutsion goes back to the Ancient Greaks. The Greek Language that we associate with Ancient Greek was actually a group of distinct local varieties (Ionic, Donic, and Attic) ...with each variety having its own Literacy tradition and uses,eq,Ionic for history, Doric for choral, \$lyric works,and attic for tragedy.”

Haaluma kan ibsu afaaniifi looga adda baasanii beekuun walxaxa ta’ee osuu jiruu namoonni hinbaranne salphaatti addaa kan itti gargaaraman fakkaatu. Garuu hayyoonniifi namoonni baratan ammas ta’e afaan Giriik duriitiin walqabsiisanii yommuu ilaalan adda baasanii ibsuun rakkisaafi kan itti fufu ta’uu isaa mul’isa.

Kanarraa ka’uudhaan ‘haugen’ 1986:25,” yoo ibsu caalmaatti akka addan baasuun isaanii cimu kan taasisu afaan looga aadaafi bulchiinsa garaagaraa gidduu galeeffatee dubbatamuu isaati.” Haata’u malee , haalota gadii sadaniin adda baasamanii ilaalamu akka danda’an kaa’era.Isaanis;

1. Afaan yaada xiinqooqa tokkoofi oli kan ibsuufi loogni garuu yaada tokko qofa ibsuudhaan
2. Keessumaa haalota hawaasummaafi siyaasa keessatti lamaan isaaniiyyu afaan keessatti haala walqixa ta’een gargaaru isaaniini. Kun itti gargaaramtoota afaaniif haala wallaalchisaadha.Gaaffilee afaan ykn looga kan dubbattan jedhan deebisu hindanda’an.
3. Haalota seenduubee hawaasummaa afaaniifi loogaaf daangaa uumuu keesatti ga’e cimaa taphata. Fkn.afaanota addunyaa garaagaraa fudhannee yoo ilaalle; Hindiifi Hurduu Indiyaa keessatti,sarbiyaafi koorishiyaa yugosilaaviyaa keesatti,Faantiifi tiwii lixa Afrikaa keessatti, kachiwafi Ayimara Deerru keeatti fi kkf ta’u. Isaan kana keessattiifi afaan ykn looga akka ta’e adda baasuun baayyee ulfaataadha jechuudha.

1.6. Ulaagaa Loogummaa

Waa'ee looga qo'achuudhaaf calqaba haala ittin unkoota afaanii walfakkaato lama looga ykn afaani jennee murteessuun danda'amu irratti murteessuu barbaachisa. Garaagarummaan afaaniifi looga jiddu jiru salphaatti ifa ta'e kan mul'atu miti. Kana jechuun murteessuuf rakkisaa ta'uu nidanda'a jeechaadha. Haata'u malee garuu yoo xiqqaate haalota sadan yeroo baayyee wal morman gadiirratti hundaa'uun nidanda'ama.

1. Ulaagaan inni calqaba ilaalcha xiinqooqaatiin ta'ee innis wal hubachuu danda'uu dubbattoota lamaaniiti. Innis Dubbattoonni lamaan unka afaanii lamaan dubbatan sun walhubachuu ni danda'uu? Yoo wal hubachuu hindanda'an ta'e yoo xiqqaate akka yaada hayyoota afaaniitti afaanota garaagaraa lama jedhamu. Fakkeenyaaf Afaanota addunyaa keessaa Afaan jarman, Holaana(Dachii) fi Ingilizii fikanneen Itoophiyaa keessaa, Afaan Oromoo, Amaaraa, Tigireefi kanbiroo ta'uu nimaalu. Dubbattoonni lama afaanota kanneen keessa lama osoo walitti dubbatanii walhubachuu hindanda'an. Garuu yeroo tokkoo tokko (yeroo muraasa) wal hubachuu danda'u jedhama.

Akka addunyatti yoo xiqqaatee afaanoota 500(dhibba shan) ta'an adda addaa kan akka afaan Ingiliziifi jarmanii ykn Afaan Oromoo fi Amariiffaa ni jiru jedhame yaadama. Kanneen akka afaanota garaagaraatti fudhatamu jechuudha. Yoo garaagarummaan afaanota lamaan rakkoo walii galtee salphaa qofa kan uumu ta'e afaanota kanneen akkana looga(dialect) jechuu nidanda'ama. Kanaaf, akka fakkeenyaatti fudhachuun kan danda'amu Afaan Ingilizii biyyoota garaagaraa Briteeyin(British), Austiraaliyaa (Australian), Amarikaa (American) English fi Indiyaa(English of India) hundi isaanii loogaalee Afaan Ingiliziiti.

Gara biyya keenyaatti fiduuf yoo yaalle immoo loogaalee Afaan Oromoo naannolee Oromiyaa garaa garaa, Fakkeenyaaf, Macca, tuulamaafi Gujii ykn Booranaa, Shawaa, Harar, Wallaggaa, Arsii fi kanbiroon keessatti loogaaleen argaman akka kan afaanota garaagaraa walii galteerratti rakkoo cimaa hinuumani. Kanaafis garaagarummaa afaanii loogaati malee kan afaanii akka hintaane nuuf mirkaneessa.

2. Ulaagaan Lammaffaan Aadaadha. Inni kunyaada dubbattootni afaan dubbatan sanaaf qaban jechuudha. Hawaasni afaanicha akka safuu afaan isaaniitti kanfudhatan ykn ilaalan

akka waaltwaatti immoo hinwaaltofneetti yookiin akka lachuu(hinwaaltufnes waaltwaatti)? Yaada jedhu qabu jedhama. Kanaaf, fakkeenya fudhachuun kan danda'amu afaan Ingilizii naannoo(biyyoota) adda adda Amarikaati. Innis dubbattoonni gara kibba Amarikaa isa hinwaaltofne akka gargaaramanitti amananii yaadu. Afaan Ingilizii kibbaa kun akka afaan Itoophyaatti ykn garaagarummaa loogaa qofa qabaniitti fudhachuu jechuudha. Askeessattis dubbattoonni afaan Amaaraa warra Itoophiyaa irraa kanneen afaan Oromoo immoo warra Itoophiyaa keessa jalaa ta'uun beekamuu nidanda'u jechaadha.

Gama biraatiin immoo afaanonni (loogni) afaan tokkoo dubbattoonni sirritti ittin waliif galuu osooma danda'anii fedhii siyaasa guutuuf qofa yeroon akka afaan garaagaraatti fudhatamuu danda'an nijira. Fkn. Afaan warra saboota serbiyya(Serbian)fi kirooshiyaa(croatian) biyya yugosilaviyaa durii fudhachuun nidanda'ama. Haala xiinqooqaan yoo ilaalame afaanonni kun lamaan afaan Ingilizii Teksaasii(Texas) fi Niiwuyoorke(Newyork) keessatti dubbataman caalaa walitti dhufeenya qabu ture. Garuu, afaanonni kun lamaan dhimma siyaasaaf jecha afaan sarbiifi afaan kirooshiyaa jedhamuun adda baafamuun addan fageenyi isaanii akka dabaluu taasifamaa tureera. Haaluma kanaan kan afaan Oromoos yoo ilaalle tokkummaan Oromoo yoo barbaadame loogaaleen naannicha tokko akka ta'an taasisuutu barbaachisaadha. Yoo ta'u baate garuu naannoolee Oromiyaa loogaan adda adda kukutamanii akka afaan adda addaa garagarummaan isaa akka hinjabaanne taasisu fakkaata jechaadha. Kanaaf,yoomiyyu taanaan akka afaan naannootti fudhatama(hubatama). Namoonni tokko tokko loogaafi haala dubbii(accent) akka tokkotti hubatu. Garu, haalli dubbii xiindhamsaga(phonological aspect) loogni akka sadarkaa sagalee qofaatti murteessu ta'a. Haata'u malee,loogni garuu sadarkaa jechaa fi seerlugaattis garaagarummaa afaanii niuuma. Kana malees,loogni kan afaan tokkoo ykn afaanota garaagaraa ta'uu nidanda'a.

3. Ulaagaan inni xumuraafi sadaffaan sadarkaa afaanichi siyaasa biyyicha keessatti qabudha. Kana keessatti abban hangoo biyyichaa looga afaan tokkoo akka kan afaan tokkotti immoo afaan garaagaraatti ilaalu barbaada? Haala kanaan afaanonni walitti dhufeenya ooma hinqabaanne akka loogaatti, loogaaleen afaan tokkoo immoo akka afaan garaagaraatti haala bu'a siyaasaarratti hundaa'uun kan hubatamu danda'anidha.

Fakkeenyaaf, yeroo mootummaa Raashiyaatti afaanonni warra yuukiriyeeniifi Raashiyaa akka loogaatti fudhatamanii dubbattoonni Ruusiyaa immoo Raashiyaa guddoo ta'uun beekamu. Kana gare biyya keenyaatti yoo fiduuf yaalla Afaan Ammaaraafi Afaan Oromoo akka afaan Oromoo naannoolee Oromiyaa garaagarummaan looga jiraachuun afaan garaagaraa jechisiisu akka hindandenyee adeemsi afaanichaa waaltessun afaan tokkoofi saba tokko taasisuu cimani hojjechuuf abshaalummaan itti fufuun dirqama hayyoota Oromoo hundaati jechuun nidanda'ama. Kanaaf, ibsi baayyeen gaarii ittin looga hiiku dandeenyu loogaaleen lama kan ittin dubbattoonni lama wal hubachuu danda'aniifi sadarkaa ogbarruu walgitaarra jiran looga afaan tokkoo jenna. Loogaaleen dubbattoonni ittin wal hubachuu hindandeenye garuu looga osoo hinta'iin afaanota garaagaraa lama jedhamu. Lamaan isaaniyyu haala kanaan sirritti hubatamu kan danda'an yoo dhiibban siyaasaa hinjiraanne qofaadha.

1.7 Waliigaltee Gamlamee (Mutual Intelligibility)

Waliigaltee gamlamee jalatti yeroo hedduu wanti ulfaata ta'ee mul'ate looga (Dialects)fi afaan (languages) addan baasuudha. Innis kan ulfaateef ulaaga ifaa ta'ee Afaaniifi looga adda baasuun murteessuuf rakkisa ta'uu isaa ta'ee innis kan ta'eef afaan jechuun tuutaa loogaalee gamlamaan hinhubatamnee ('' a language is a collection of mutually Intelligible dialects''). Kun kan mul'isu loogni tuuta xiqqa (sub parts of a language) ta'ee kan ittin afaan tokko afaan kan biro irra ittin adda ba'udha jedha. (soft ware Dialeetology)p.3, Haata'u malee haala kanaan adda basuunis quufsa hinta'u. sababni isaas afaanonni garaa garaa dubbattoota gamlachuun hubatamu danda'an jiraachuu isaanidha.

Rakkoon ulaagaa waliigaltee gamlamee immoo Afaanuma tokko ta'anii dubbattoonni loogaan adda waan ta'aniif gamlamaanii wal hubachuu dadhabuudha. Fakkeenyaaf, looga afaan Oromoo yoo ilaalle dubbataan naannoo shawaa ykn wallaggaa tokko looga booranaa (Gujii) hedduu isaa hubachuu dhabuu nidanda'u.

Waliigalteen gamlamee gama dubbattoota lamaan walqixa ta'uu dhiisuu nidanda'a. Kanas kan jedhamu danda'u gareen tokko garee kanbiraa caalaatti hubachuu nidanda'a jedhameeti. Fakkeenyaaf, biyya keenya keessatti ummanni Oromoo Hanga ummanni

Amaaraa Afaan Oromoo hubachuu danda’u caalaatti baay’inaan Afaan Amaara hubachuu nidanda’a. Uummata Tigireefi Amaaraa walbira qabnee yoo ilaaluuf yaalle garuu akka waliigalaatti ummata Amaaraa caalaatu Afaan Oromoo hubachuu danda’a kunis kanta’uu danda’ee carraa Afaanicha shaakaluuf argachuun waldarbuufi walitti dhiyeenya teessuma lafaatiin kan ka’e waliin jiraachuudhan kan argamedha.

Gama biraatiinis gam lamaan wal hubaachuun (mutual Intelligibility)iin kan argamuu danda’u carraa dhaggeeffattoonni afaan biroof qaban (Listeners degree of exposure to the other language), sadarkaa barumsaa (degree of education)fi baruuf fedhii qabaachuu (their willingness to understand)iin isaan ijoodha.

Akka qorannoon Afrikaa keessatti geggeeffame tokko mul’isuutti yoo sabni ‘A’ tokko afaan saba biro ‘B’ baruuf gaaffi dhiyeessu, sabni ‘B’n immoo afaan saba ‘A’ baruu akka hinbarbaanne mul’isa. Kunis kan ta’uu dandaa’eef sabni ‘A’ garee bal’aafi umna qabu waan ta’eef, gareen (sabni Bn)immoo faalla isaa waan ta’eef garee ‘A’ kanaan liqimfamuu jibuudhaan mormii dhiyeessa jechuudha.

1.8 Afaan, Loogaafi Loqoda (Haala Dubbii)

Afaan qaama xiinqooqa qofaa isaa dhaabbatu miti. Haalawwan xiinqooqaa (Linguistic features) garagaraa ofkeessa kan qabudha. Fakkeenyaaf, afaanota addunya keessa, Afaan Noor wayii, Swidini, Daan fi Jarman walumatti afaan tokkodha jedhamu. Sababni isaas sababoota siyaasaa, teessuma lafaa, seenaa, hawaasummaafi aadaadha. Kanas, (software) Dialectology: 4) irratti akka kaawwametti,

“ A ‘Language’ is not a particularly linguistic notion at all. Linguistic features obviously come into it, but it is clear that we consider Norwegian, Swedish, Danish, and German to be single languages for reasons that are as much political, geographical, historical, sociological and cultural as linguistic. It is of course relevant that all three scandinavian languages have distinct, codified, standardized forms with their own or the graphic, grammar books, and Literature: that they correspond to three separate nation states: and that their speakers consider that they speak different languages.”

Afaanota olii keessa sadii afaanota adda addaa, waaltawoo, mallattoo barreeffamaa, kitaabilee seerlugaafi ogbarruu kan isaanii kan qabanidha. Haala afaanota oliirra kan hubatamu afaanonni kunneen afaan tokko ta'anii osoo jiranii sababoota garaagaraatiin akka afaanota adda addaatti dubbattoota isaaniitiin hubatamaa jiru.

Kanaaf jecha afaan jedhu kanaaf hiikni kennamuuf tooftaadhan malee hiika tokko citee kaawwameef sababoota garaa garaatiin kan ka'e kennuun rakkisaadha jechuudha. Akkasumas, afaan jechoota garaagaraa yaadota waamamani of keessatti kan hammatudha. Afaan tokko Afaan jedhame kan beekamu isaaniin of keessatti qabateeti. Isaan keessaas fakkeenyaaf looga (Dialect) fi loqoda haala dubbii (accent) of keessaa qaba. Loqoda (haala dubbii) yoo jedhamu gosa afaanii keessatti garagarummaa sagaleefi dham jechaa (phonetical and phonologically) afaan tokkoo fi kan biro jiddutti mul'atudha. Looga jechuun immoo garaagarummaa afaanii afaan keessatti karaa seerluga keessatti jechaan (hiikaan) akkasuma) dhamjechaan uumamudha.

Yaada hoogaafi loqoda (haala dubbii) olitti ilaalle kana gara haala afaan Oromoon walbira qabnee yoo ilaalle, Loogafi loqoda jechuun garaagarummaa afaanicha keessatti sababoota teessuma lafaan, hawaasummaafi aadaan garaagarummaan sadarkaa sagalee, jechaa, seerluga fi himaatti hiikamu jechuu nidandeenya. Kanaan kan jedhamu barbaadame looga jechuun garaagarummaa afaanii afaanicha kam irrattiyyu mul'atu jechuudha. Gama biraatiin immoo loqoda (haala dubbii) kana immoo haala kanaan dura barreeffama hayyoota afaanii tokko tokko keessatti mul'atuutti loogaan akkuma tokko ta'aniitti jira. Garuu, akka saayinsiin afaanii jedhutti gadi fageenyaan ilaaluuf yoo yaalame, Loqodni (haalli dubbiin) kan 'pronunciation' ykn sagalleessuu jedhamuufi oliifi gadi ba'insaafi bu'insa sagalee dubbattoota \dubbataa afaan tokko ykn garaagaraa keessatti argaman jechuun nidanda'ama. Kanarra akkuma hubatamu daanda'amutti loqodaa fi loogni adda addummaas tokkummaas niqabaatu. Lamaan isaaniyyu afaan tokko keessattis afaan garaagaraa keessattis niargamu. Amala afaan kamuu keessatti nimul'atu. Garaa garummaa isaanii jechuun kan danda'amu sadarkaa caasaa afaanii ittin mul'ataniif baay'ina dubbataa hammataniin ta'uu nidanda'a. Innis loqodni sadarkaa sagaleessuu (pronunciation) ta'ee olkaasuufi gadi buusuu sagaleen kan mul'atu dubbataa dhuunfaan

ykn gareen mul'achuu kan danda'udha. Loogni garuu sadarkaa sagaleessuudha kaasee-himaatti kan hammattu ta'e yeroo kamuu garee dubbattoota hawaasaan kan mul'atudha.

Fkn sagaleessuu: sagalee olkaasuu gadi buusuu Qal'isuu, furdisuu, wacuu, asaassuu dheeressuufi gabaabsuu dubbataa dhuunfaa afaan naannoo, saalaa fi umurii kamuu keessatti garaa garummaa mul'achuu danda'udha. Loognii garaagarummaa gama kamiinuu afaan tokko ykn garaagaraa keessatti mul'atu kan namoota dhuunfaa, garee oliifi sanaa olii keessattillee mul'achuu danda'udha. Fakkeenyaaf:

- Afaan: Afaan Oromoo, Amaaraa, sidaamaafi Gede'o.
- Looga: Afaan Oromoo keessatti maccaa, tuulamaa, Ituu, fi kkf.
- Loqoda: Haala dubbii nama dhuunfaafi gareewwaan afaan kamiyyu.

Kanarraas ka'uudhaan loogni (dialect) fi loqodni(accent) yeroo baayyee osoo walirra hincitiin kan waliin jiraataniifi uumamanidha jechuun nidanda'ama.

1.9 Gosoota Loogaalee Afaan Oromoo

Afaan Oromoo afaan kush baha naannawaa gammoojjii kan dubbattoota calqabaa (native speakers) yokiin dhalootaa miliyoonotaan lakkaawwaman biyya Itoophiyaafi biyyoota ollaa kanneen akka Keeniyaa fi Somaliyaa keessatti qabudha. Yeroo garaagaraatti yaaliin afaanicha looga (dialects) Yookiin sanyii (genetic) garaagaraatti qooduu haala sagaleefi hiika jechootaa irratti hundaa'uun taasifamaa tureera.

Afaan Oromoo afaan gurguddoo Itoophiyaa, Afrikaa biyyoota kanneen akka keeniyaafi Somaliyaa keessatti dubbataman keessaa isa tokkodha. Akka lakkoofsa uummata biyya Itoophiyaa bara 2007tti biyyatti keessatti Oromoon afaansaa akka afaansaa calqabaatti dubbatu dhibbantaa %33 uummata biyyatti akka ta'e ifa ta'eera. Qorannoolee kan turaniifi kan yeroo dhihoo baayyeenis qoqqoodinsa loogaalee garaagaraa kaa'aniiru. Isaan keessaas Beender, Mulugeetaafi Sitiinsan kan jedhaman daangaa teessuma lafaa (geographical location) irratti hundaa'uun loogaalee Oromoo Maccaa, Tuulamaa, Walloo, Raayyaa, Arsii, Gujiifi Booranaa jechuun qoodanii kaa'u. Qoqqoodinsi isaanii kun ammoo loogaalee Oromoo kanneen Itoophiyaan alatti keessattuu Keeniyaa keessatti

Garba, Ajuuraa, Orma, Munyo, Garreefi Waata kan hammate miti. Hayyuun biraa Liiret (Lioret) jedhamu immoo bal'isee qooduun Loogaalee Oromoo Bahaafi Lixaa jechuun kaa'eera. (Fedha Nagaasaa 2015)

Kana malees, barreessitoonni kanbiroon kan biroon immoo loogaalee afaanichaa garee garaagaraan qoodanii kaa'anii jiru. Isaan keessaas Waaqoo namni jedhamu loogaalee Oromoo gareewwan gurguddoo shan biyya keessatti qoodee ibseera. Isaanis, Baha (Harariifi Baalee), Kaaba (Raayyaafi Walloo), Kibba (Arsii, Gujifi Booranaa), Giddu galeessa (Karayyuu, Salaalee), Maccaa (Jimmaa, wallaggaafi Iluu abbaa Booraa) ta'u. Akkasumas Kabbadaa hayyuun jedhamu gareewwan gurguddoo afur (four major clusters)tti qoodeera. Isaanis, Kaaba Lixaa (Tulema, Mecha, Baha (Harar Arsii, Baalee, Walloo, Raayyaa), Gidduu galeessa (Arsii, Baatuu), Gujii, Booranaa, Minyoo, Ormaa)fi Kibba (Waata jechuun kaa'a. Kana malees, ammas Kabbadaa waggaa sagal booda ammo Walloo, Raayyaa, Tuulama, Macha, Arsii, Haragee, Gujii, Booranaa, Kibba Itoophiyaa keessaafi Kaaba Keeniyaa keessatti ammoo Keenyan, Orma, Gabra, Munyofi Waataa jechuun yeroo lammaffaaf qoodee kaa'eera.

Akka wiiliyaam (2005: 220), irratti ibsetti afaan tokko keessatti adda addaummaan gama adda addaatiin afaan tokko keessatti nimul'ata. Adda addummaan kunis saalaan, umriin, sadarkaa barnootaatiin, bakkaan, yeroon, bu'ura godhatee mul'achuu danda'a. Adda addummaan afaan tokka keessatti gama adda addaatiin mul'atu kunis looga (dialect) jedhama. Kanaaf loogni adda addummaa afaan tokko keessatti gama caasaa himaatiin, gama caasaa jechaatiin, gama sagaleen, akkasumas gama hiika jechootaatiin mul'atu ta'a.

Afaan tokko keessatti adda addummaan bakka dubbattoon keessa jiraatan bu'ureefatee mul'achuu danda'a. adda addummaan ykn loogni naannoo hawaasni afaan tokko dubbatu bu'ureeffate looga naannoo (regional dialect) jedhama. Kana malees hawaasumma naannoo walfakkaatuufi afaan tokko dubbatu jiddutti adda addummaan mul'achuun isaa waan hin oolle. Kana jechuun gawaasuma tokko keessatti caasaaleen hawaasaa adda addaa itti fayyadama afaanii irratti adda addummaa kan agarsiisan ta'a. fknf namoonni ogummaa adda addaaa irratti boba'an, namoonni barataniif isaa hinbaratin, namoonni saalaan adda adda ta'an, akkasumas daa'maniif ga'eesitni afaan itti fayyadaman adda

addummaa agarsiisa. Adda addummaan hawaasa keessatti gama kanaan mul'atu immoo looga Hawaasaa (sociolect) jedhama.

Akka walii galaatti ka'usi loogaa adda addummaa bakkaatiif jijjiramummaa afaanii yoo ta'an, sababooni kun afaan kamiyyuu keessatti kan argamaniidha.

Qoodiinsa loogota Afaan Oromoo ilaalchisee hanga yeroo ammaatti qo'annoo irratti waliigalameef sadarkaa biirootti (Officially) kan raga'e hinjiru. Haa tahu malee sadarkaa dhuunffaatti qo'attonni tokko tokko loogota Afaan orommo bakka adda addaatti qoodanii jiru. Qo'annoowwan kun hundi kan bu'ureeffatan qoodiinsa naannoo irratti. Kanaaf gama looga hawaasaattiin qo'annoowwan waltti fufiinsaa afaan kanaratti gaggeessuun barbaachisaa akka tahe hayyoonni heddu irratti waliigalu. Qoodiinsa loogota Afaan Oromoo namoota yaada dhiheessan keessaa Beendarii Muluugeetaan (1976: 2) looga Afaan Oromoo naannoo looga sadeetitti qoodu. Isaanis

1. Macca	5. Boorana
2. Tuulama	6. Wallo
3. Arsii	7. Raayyaa
4. Gujii	8. Harargee

Qoodiinsi inni lammaffaan immoo Gragg (1982:13) kan qoodame yoo tahu akka qoodiinsa kanaatti Afaan Oromoo Itoophiyaa keessatti dubbatamu naannoo looga Afurti qoodama. Isaanis:

1. Looga dhihaa (Wallaggaa, Jimmaa, Iluu'baaboor)
2. Looga Jiddu galeessaa (Shawaa),
3. Looga Bahaa (Harargee) fi
4. Looga kibbaa (Arsii Baalee, Gujii fi Boorana)

Qoodiinsa kana keessatti Walloofi Raayyaan keessaa hafanii jiru.

Afaan Oromoo Keeniyaa keessatti dubbatamu immoo hayyuun Heine (1981:15) naannoo looga 2tti akka qoodmu ibsee jira. Isaanis:

1. Afaan Oromoo jiddu galeessatiif
2. Afaan Oromoo xaanaa akka tahan addeessa.

Hojiin inni biraa qoodiinsa looga Afaan Oromoo irratti hojjatame, Lioret (1994: 6) yoo tahu akka hojii kanaatti Afaan Oromoo looga Dhihaatiif looga Bahaatti qoodamu. Akka qoodiinsa kannaatti looga dhihaa keessatti Raayyaa, Baatee, Maccaafi Tuulamni kan argaman yoo tahu, looga bahaa keessatti immoo Harargee, Arsii, Booranaa, Gabraa, Ormaafi Waataan ramadanii jiru.

1.10 Looga [Dialect]

Namoonni afaan tokko dubbatan sababa addaan fageenya naannoo jireenyaarraa kan ka'e guyyuu walqunnamuu hindanda'ani. Kanaafuu, jechoonni naannoo tokkotti itti gargaaraman naannoo biraatti beekkamu dhabuu, hiika biraa qabaachuufi ergaa qaanii dabarsuu danda'u. Jechoonni akkanaa naannoo murtaawaa qofatti waan gargaaraniifi uwwisa tajaajilaa dhiphaa waan qabaniif namoota waliigalchuufi sabqunnamtiif oolurratti of eeggannoo barbaadu.

1.11 Looga Naannoo (Regional Dialects /Geographical Dialects)

Garaagarummaan afaanii naannoon mul'atu caalmaatti karaallee dubbii afaaniitiinidha. Haaluma afaan tokko naannoo bal'aa irratti dubbatamuufi naannoolee sanatti waggoota dheeraaf kan dubbatame yoo ta'e garaagarummaan afaanii (loogaa) mul'achuun dirqamadha. Kanarraa kan hubatamu afaan tokko naannoo bal'aa garaagaraatti dubbatamuufi kan yeroo dheeraaf ture ta'uun isaa garaagarummaan looga akka uumamu taasisa jechaadha.

Garaagarummaan loogaalee kanaas kan mul'atan caasaalee afaanichaa garaagaraa keessatti. Isaanis; sagaleessuu (pronunciation), filannoofi unkalee jechootaan (choices and forms of words), fi hima (syntax) keessatti ta'u. Afaanuma tokkoon dubbatamaa naannoodhaa naannootti akkuma deemteen looga garaagaraa argatta jechaadha. Garaagarummaan loogaa (afaanii) haala kanaan argaman immoo looga naannoo afaanii jedhama jechuudha.

Hayyonni afaanii jecha looga jedhu kan garaagarummaa afaanii naannoon uumamu kana gargaaramuu kan jalqaban naannoo jaarraa 20^{ffaa} akka addunyaatti jedhama. Afaan tokko keessatti loogni adda addaa jiraachuu nidanda'u. Kanaaf, loogaaleen kunneen akkamitti

gosaan ykn teessuma lafaan adda baasuun akka danda'amu nijira. Looga teessumaa jechuun faca'insa looga afaan tokkoo ta'anii kan walfakkaatan teessumaan (kaartaan) mul'isu danda'u jechuudha. Fakkeenyaaf, haala kanaan hayyuuleen teessuma lafaa (geographers) haala kanaaf deebii (haala) mijeessuuf yaalaniiru. Kanas, Afaan Ingilizii kessatti loogaalee argaman haala teessumaan qooduuf yaalaniiru. Yeroo tokko tokko daangaan isaan ittin loogaalee afaan tokko kessa jiran teessumaan addaan baasuuf gargaaraman daangessituu (Isoglosses) jedhamuun beekamu. Bakki nuti ittin loogaalee afaan tokkoo teessumaan daangaa taasifnee itti fudhannu daangaa loogaa (adialect boundary) jedhamuun beekama. Haata'u malee, hayyootaaf haala kanaan looga afaan tokko keessa jiran isa tokko isa biroorraa teessumaan addaan baasuun daangeessuun salphaamatti kan rawwatamu miti. Sababni isaas, loogaafi haala dubbii (accent) addaan baasuun ulfaata waan ta'eefi. Innis kan beekamuu qabu haalli dubbii looguma naannoo tokko keessatti adda adda ta'ee argamuu nidanda'a.

Haala oliitiin akka addunyaatti afaan Ingilizii yoo fudhanne loogaaleen isaa afaan Ingilizii Ameerikaa, Austraaliyaa, Biritteeyiinifi kan biroo jechuun nidanda'a. Isaan kunneen loogaalee garaagaraa afaan tokkoo ta'aanii isaan hunda keessatti immoo haala dubbii adda addaa arganna jechuudha.

Haala kan afaan Ingilizii olii gara Afaan Oromootti fidne yoo ilaalle loogaalee afaan Oromoo naannoo (teessuma lafaan) yoo ilaalle looga Kibba Lixa Oromiyaa, giddu galafi Baha Oromiyaa jennee qooduu nidandeenya. Kallattiiwwan kun sadan Godinaalee Oromiyaa mara kan qabatan ta'ee tokkon tokkon isaanii haalawwan dubbii (sagaleessuu) ykn 'accent' kan jennu of keessa qabu jechuudha." Fakkenyaaf, Wallaggaa, Kibba Lixaa keessaa yoo fudhanne haalli dubbii Naannoo Baha fi Lixaa garaagarummaa sagaleessu niqabaata. Baha keessa kan Arsii fi Harargee ilaalun ni danda'ama."

1.12 Looga Hawaasaa (Social Dialects)

Yaadrimeen looga jedhamu akkuma teessuma lafaan (naannoon) ibsamu danda'etti garaagarummaa dubbii garee (kutaa) hawaasaanis ibsamuu nidanda'a. Kanas hayyuun 'Wardhaugh 1986:46) yoo ibsu,

“The Dialect can also be used to describe differences in speech associated with various social groups or classes. An immediate problem is that of defining social group or social class, of giving the proper weight to the various factors that can be used to determine social-position. Factors such as occupation, place of residence, education, ‘new’ versus ‘old’, money, income, racial or ethnic origin, cultural back ground, religion and so on. Such factors as these do appear to be related fairly directly to how people speak”

Yaada hayyuu olii kanarraa kan hubatamuu qabu, gareewwan ykn kutaalee hawaasa naannoo kamuu keessatti garaagarummaan loogaa akkuma kan naannoo kan argamu ta’uu isaati. Wanti rakkoo ta’uu malu kutannoo garee hawaasaa kan jennu ta’ee isaanis; hojiidhaan (ogummaan), bakka jireenyaan, sadarkaa barumsaan, haaraa ykn moofaa ta’uun, qarshiin, galii, gosaafi sabaan, aadaan, amantiifi kan biroon ta’uu isaaniiti. Isaan kaneen keessa loogaaleen bal’inaan mul’atan kan kutaalee hawaasaa, amantiifi sabaa ta’anii akkuma loogni naannoo teessuma lafaarratti hundaa’u kan hawaasummaa kunis gareewwan hawaasaafi kutaalee sadan olii irratti kan hundaa’u dha.

1.13. Afaan, Loogaafi Jireenya Hawaasummaa

Afaaniifi hawaasa jidduu walitti dhufeenya garaagaraatu jiru. Inni tokkoffaafi calqabaa caasaan hawaasichaa (socio structure), haala yookiin caasaa afaanichaa (linguistic structure or behavior) murteessuu isaati. Yaada kana dhugoomsuuf yaadonni deeggersa taasisanis nijiru. Isaanis, raawwilee umurii irratti hundaa’an (age grading phenomenon) ta’aniidha. Kanneenis ijoolleen, dargaggoon xixiqqoon, dargaggoota gurguddoorraafi namoota gurguddoo (adults) irraa afaaniifi raawwii addaa kan gargaaraman ta’ee, haalli kunis yookiin garaagarummaan afaanii dubbattoonni gargaaraman kun akka qo’annooleen mul’isanitti wantoota hedduu ibsu. Isaan keessaas; naannoo isaanii, hawaasa keessaa dhufan, gosa (saba) keessaa burqaniifi koorniyaa isaanii ta’u. Akkasumas, akka qo’annooleen biroo mul’isanitti haalli ittiin dubbii dubbattoota tokko seeraafi heera ittinwalii galtee hawaasa isaaniitiin kan murtaa’u ta’uu isaati.

Walitti dhufeenyi hawaasaafi afaanii inni lammaffaan kallattiidhaan isa tokkoffaa olii irraa adda kan ta’eedha. Innis walitti dhufeenya caasaan xiinqooqaafi amalli isaa

yommuu caasaa hawaasichaa murteessan yookiin dhiibbaa irrana ga'an jechuudha. Kunis yaada hayyoota mormii (ilaalcha) afaan dubbattoota isaa caalaan miidhagaadha.

Walitti dhufeenyi isaanii inni sadaffaan immoo, gamlachaniinuu dhiibbaan jiraachuu (bidirectional influence) wal irratti qabaachuu isaaniiti. Yaada kanaaf, fakkeenya tokko ta'uu kan danda'u tokko dhiibbaa isaan karaa loogaan (dialectical) walirratti qaban ta'uus nidanda'a. Hayyuun (Dirmar 1976: 238) irratti akka ibsetti, "Speech behavior and social behavior are in a state of constant interaction that material living conditions are an important factor in the relation." Yaada kanaarraa, kan hubatamus haalli dubbiiifi amalli (haalli) hawaasummaa haala walitti dhufeenya walfakkaataa qabuufi walitti dhufeenyi sanyummaa (maternal) isaan qaban waliit dhufeenya isaan qabaniif baayyee bu'aa qabeessa ta'uu isaati.

Haaluma oliitiinis walitti dhufeeni afaaniifi hawaasaa karaa garaa garaa akka ta'e beekuu qabna. Kanaafis, Xiinqooqa hawaasummaa keessatti kan qo'annoo walitti dhufeenyaa (correlational studies) taasisuun baayyee baayyee barbaachisaa akka ta'edha. Akka hayyuun 'Gumperz' hayyuun jedhamu jedhetti xiinqooqa hawaasummaa jechuun walitti dhufeenya caasaa hawaasaafi xiinqooqafi jijjiirama isaan keessatti mul'atu ilaaluudha. Caasaan hawaasummaa safaramuu kan danda'u haalota akka kutaa hawaasichaafi sadarkaa barumsa isaa kunis tilmaamuun kan danda'amu haala dubbii (verbal behaviour) fi raawwii (performance) inni haalota keessatti qabu walitti fiduun ta'a.

Haata'u malee, akka 'Gumperz' fi kanneen biroo mul'isanitti qo'annoon walitti dhufeenya kanneen kun qo'annoo xiinqooqaa hawaasummaan taasifamuu kan dadhabsiisan yookiinis kan yeroo hunda akkuma namoonni yaadanitti kan mirkaneessus miti. Haala kanarraas kan jedhamuun danda'amu kan akka haqaatti beekamu walitti dhufeenyi "relationship (correlation)" kun kan mul'isu walitti dhufeenya wantoonni lamaan qaban gofaadha malee isaa walii gala miti. Yaada kanas akka isaan jedhanitti ilaaluuf, "However, as Gumperz and others have been quick to indicate, such correlational studies do not exhaust sociolinguistic investigation, nor do they always prove to be as enlightening as one had hoped. It is a well known fact that a correlation shows only a relationship between two variables; it does not show ultimate causation" jedha.

Yaaduma olii kana mul'isuufis hayyoonni kunneen kan jedhan 'X' fi 'Y'n walitti dhufeenya akka qaban beekuuf (argachuuf) dirqamatti 'X'n'Y' uuma yookiin 'Y'n 'X' uuma kan jedhu argachuun (discover) gochuun dirqama miti jechuudha. Sababni isaas haalli biraa qaama sadaffaa ta'e 'Z'n , 'X' ykn 'Y' uumuuf sirriitti sababa ta'uu waan danda'uufi. Akkasumas kan ta'uu danda'ullee sababoonni garaagaraa waliin hirmaachuu nidanda'u. (R.wardhaugh 1996:11) Dimshaasumatti walitti dhufeenyi afaaniifi hawaasaa nuti hubannu sababa (csuaal) dhaabbataa waliif ta'uu dhiisuu nidanda'u jechuudha.

Walitti dhufeenyi isaanii inni afuraaffaan caasaa afaaniitiin. Caasaan hawaasaa walitti dhufeenya oomaa hinqaban kamaan isaaniyyu kan of danda'anidha kan jedhudha. Haata'u malee, walitti dhufeenyi muraasni jiru jehamee osoo yaadameellee walitti dhufeenyi jedhaman sun cimina kan qaban miti. Kanaaf, fakkeenya hayyootni kaa'an garaagarummaa mitxiinqooqaa hawaasummaa xiinqooqaa biroo kanneen akka xiinqooqaa garaagaraa dhiyaannaawwan mithawaasummaa garaagaraatiif isa dursaati kan jedhu fa'i.

1.14. Afaaniifi Eenyummaa Saba Tokkoo (Language And Ethnic Identity)

Hawaasni afheddummi keessa jiru keessatti afaan waliigalteen kan ka'een walitti bu'insi maaliif uumama jettee yaadda? Deebii kanaaf ta'uu kan danda'u waliigalteef wal hubachuu dhabuu osoo hinta'iin rakkoon isaa gaaffii mallattummaa afaanichi qabu irratti. Kana jechuun afaan dubbatamu tokko mallattoo eenyummaa waan ta'uuf kan eenyuu haata'uu irratti waliigaluu diduun (walitti bu'insi) uumamuu danda'a jechaadha.

Mee haala gaaffii oliifi deebii kennamee kan mata duree kana jalatti bal'inaan kan ilaallu ta'a. Namni tokko kan ittin waan hunda caalaatti ittin addatti ba'ee beekamuu danda'u afaan isaa (isheetiin)dha. Sababni isaas afaan dhalootaan (barnootaan) kan ittiin namni tokko hawaasummaa keessatti garee hawaasichaa garaagaraa keessatti ittin hirmaatuufi ittin beekamu waan ta'eefi. Kanaaf, afaan ati dubbattu tokko mallattoo isa gaariifi eenyummaan kee sirritti ittiin beekamuufi mul'achuu danda'u jechuudha. Akkasumas, afaan ati hawaasa kee keessatti gargaaramtu garee hawaasaa isa kam akka taates nimul'isa. Eenyummaan namtokkoo caalmaatti afaaniin haamul'atu malee haalonni hawaasummaa biroo ittiin mul'atanis nijiru. Isaanis, nyaataa, uffannnaafi amantii ta'uu nidanda'u. Garuu afaan hunda isaanii caalaatti bakka ol'aanaa qaba. Sababni isaas,

yaadni dhala namaa marti qindaa'ee ittiin kan ibsamu waan ta'eefi. Akkasumas walitti dhufeenyi hawaasummaas kan ittiin ibsamu ta'uu isaatiini.

Yeroo tokko tokko hawaasa afheddee ta'e keessatti afaan irratti walitti bu'insi yeroo uumamu nimul'ata. Kunis kan ta'uu danda'uuf afaan tokko waliigaltee hawaasaaf kan filatamuu danda'u (kan ibsamu) haala raawwii siyaasaafi diinagdeen waan walqabatuufi. Kana jechuun hawaasni afaan isaa akka afaan waliigaltee naannoo, biyyaa ykn addunyaatti filatame tokko akka kanneen biroorra haalota garaagaraan fooyya'oo ta'aniitti waan yaadamuufi. Fakkeenyaaf, biyya keenya keessatti afaan tokko afaan waliigaltee federaalaa, afaan daldalaafi barnootaa kan ta'e yoo ta'e hawaasni afaan sanaa hawaasa kanneen biroo caalaatti ilaalcha ol'aanaafi carraa hawaasummaa ykn akka biyyaatti aadaa, seenaafi afaan isaanillee kanneen biroo caalaatti guddifachuufi daddabarfachuu niargatu jechaadha. Kanarraa kan ka'es ga'een afaan gama eenyummaa sabaa agarsiisuutiin uumuun qabu kun walitti bu'insa uumamuufis sababa jedhamuu nidanda'a.

Sabni tokko kan of hinbeene yookiin to'annaa ol'aantummaa saba biraa jala kan jiru yoo ta'e afaan waliigalteef qofa malee tajaajila kan biraa cimaa ta'e hoomaa akka hinqabneetti barsiifamuu ykn hubachiifamuu nidanda'a. Haalli kunis kan barsiifamuuf akka sabni tokko tajaajila afaan isaa hinhubanne, gadi buusee ilaaluufi kanaanis sabichi eenyummaa isaa akka hinbarre taasisuuf kan taasifamuudha.

Akkuma walii galaatti sabni addunyaa kanarra jiraatu eenyummaan isaa sirriitti ibsamu danda'u yoo afaanichatti gargaaramee afaan isaa carraa kunuunsuu argateefi kan afaan isaatti boonu ta'e qofa. Haata'u malee, haalli kun yeroo tokko tokko biyyoota afheddummaan babala'tu keessatti hojiirra yommuu oolutti rakkoolee xixiqqoo ta'an uumuu midanda'a. Isaan keessaas, fakkeenyaaf , afaan dubbattoota bal'aa qabu kan hintaane haala walqixa ta'een hojiirra oolchuuf to'annaa bulchiinsa biyyootaaf rakkisaa ta'uu isaafi jiraattonni naannoo garaagaraa jiraatan afaan biroo qaban dirqamanii baruufi dhiisuu keessatti rakkoon isaan qunnamuu ta'u. Waan hundaafuu rakkoolee gurguddoo kana cinaatti haalli afaan sabaafi sablammii biyya kamuu keessa jiran kamiyyu kunuunfamuufi kabajamuu qabuufi dhiibbaan afaan tokkoon isa kan biraarra haala

hingeenyeen geggeessuun qulqullina bulchiinsa gaariifi sadarkaa guddina biyyootaan kan murtaa’u ta’uu danda’a malee hojiirra oolchuunn nidanda’ama jechuudha.

1.15. Afaaniifi Hawaasa/Language And Society

Hundeen gaaffii afaanii gaaffii walitti dhufeenya humnaa (power relationship) ti. Gabaabumatti, afaan dhimma hawaasummaati. Hubannoon afaanii yookiin luga bu’uurarraa dhimma ijaarsa afaanii osoo hin ta’iin hawaasummaadha. Seerri qoqqoodinsa afaanotaa gidduu jiru afaanummaa isaa akka tasaa /itti ergaa/ (arbitrary) yoo ta’u, aadummaafi siyaasummaan isaa garuu faayidaa qabeessa. Haalleen afaanii walitti dhufeenya hawaasummaa, siyaasa, xiinsammuufi dhimmoota seenaa irraa malee garaagarummaa afaanummaa (linguistical) irraa miti.

Adeemsi waaltinaa dhimmoota /wantoota hawaasummaafi seenaa (sociocultural factors) kanneen akk barnoota bu’uuraa, sabboonummaafi eenyummaa aadaafi sabaa waliin kan walitti hidhameedha. Dagaaginniifi waaltinni afaanii dhiibbaa sabummaafi akka mallattoo tokkummaa siyaasaatti tajaajila. Afaan waalta’e tokko dubbattoota afaanichaa kanneen afaanicha akka madda ka’umsa tokkummaa isaaniitti ilaaluun garuu teessuma lafaan walirraa fagaatanii jiraatan gidduutti miira tokkummaa uumuun tajaajila. Wantoonni siyaasaafi hawaasummaa bifoote afaanii keessaa tokko waaltinaaf filachuuf murteessoodha. Dhimmi lugaas jalqabatti yookiin uumamaan hawaasummaa irraa malee teessuma lafaa irraa kan madde miti.

1.16 Afaaniifi Koorniyaa/Language and Gender

Dubartoonniifi dubbiin isaanii ulaagaa dhirootaan safaramaa waan tureef, akka hanqina qabuufi dogonggoraa taasifamee ilaalamaa tureera. Haala kanaan bifoote afaan dubartoota jedhamanii yaadaman dhiroota warra sadarkaa gadi aanaa qabaniin yeroo fayiidaa irra oolan argamu. Kanaaf afaan dubartootaa afaan afaan human dhabeessa (language of powerlessness) jechuun nidanda’ama. Wallitti dhufeenya dhiira waliin qaban keessatti bakka gadii aanaa waan isaaniif kennameef, akkaataa dubbii dhiiraa irra adda ta’eefi gadi of qabuu isaanii calaqqisiisu fayyadamu. Afaanootni kaneen akka afaan ingilizii kan dhiirotaan kalaqame (man made language)fi ammallee to’annoo dhiirotaa jala jiran jiru.

Haala kana keessatti dubartoonni afaan gadi aantummaa isaanii calaqisiisan akka dubbatan nidirqisifamu. Kanaaf, bilisummaan dubartootaa bilisummaa afaaniis nibarbaada. Gaafiin afaaniifi korniyaa, gaafiilee bu`uuraa lamaf deebii kennuu qaba. Dubartoonni akkamitti dubbatu kan jedhuufi waa`ee dubartootaa maaltu dubbatama? kan jedhuudha.

Kutaa amma ilaalaa jirru kun kan xiyyeefatu walitti dhufeenya afaaniifi koorniyaa malee saalaa miti. Sababni isaas haala itti ilmoon namaa dhiiraafi dhala jedhamanii bakka lamatti (aadaafi hawaasa irratti bu`uureffatamee) qoodaman xiinxaluun kaayyoo barnoota kutaa kanaati. Murteesitoonni baayiiloojii (biological determinants) inni garaagarummaa saalaa uuman xiyyeefannaa keenya miti. Garaagarummaan saalaafi koorniyaa jidduu jiru dhiibbaa dhalootaa (uumama) fi naannoo (invironment) irra dhufu addaan baafachuuf nu gargaara.

Walumaagalatti koorniyaan ilaalcha hawaasni dhiirafi dhalaaf qabuudha. Fakkeenyaaf qoqqoodinsa hojii keessattii dubartoonni mana keessatti daangeessuun ilaalcha hawaasa waliin kan walqabateedha. Haala kanaatiin afaanoota adda addaa keessatti fakkeenyaaf afaan Ingiliizi keessatti jechoonni hojii dubartoota mul`isan kan jechoota dhiira bu`uureffataniidha. Fakkeenyaaf, jechi “manageress” jedhu jecha “manager”jedhurraa kan dhufeedha.

1.17 Afaan Nam-uumee (Man Made Language)

Wantoota ilmaan namootaa aduunyaa ofii isaanii itti ijaaruuf itti fayyadaman keessa tokko afaaniidha. Deebiisaa immoo, afaan mataasaa namtolcheedha. Haata`u malee, namoonni dubartotaaf falman (feminists) afaan ilaalcha isaanii akka bakka bu`uuf itti fufee akka jiraatu gochaafi afaan faayidaa dhiirotaaf jecha dhiirotaan uumame jedhu. Kanaaf aduunyaa kana keessatti dubartiin akka hir`uufi dadhabaatti ibsamu jedhu.

Jechoonni dubartoonni itti ibsaman hiika faallaa (negative) ta`e of keessatti qaba. Loogni aadaa afaan tokko tokkoo keessa nimul`ata. Fakkeenyaaf, walitti dhufeenya dhiiraafi dubartii (man versus woman) keessatti dhiira akka dubartii ibsuun namni sun dadhabaa jibbamaa akka ta`e dubartii akka dhiirattimmoo akka jabinaafi ciminaatti ilaalama. Jechoonni walitti hidhaman kanneen akka “haadhaa ”fi “abbaa” hiika adda addaa qabu.

Yoo “haadhummaan” kunuunsuu waliin wal qabatu “abbummaan” ammoo ga`ee baayoloojii abbaan mucaa akka dhalatu godhe waliin wal qabatee jira. Haadhummaan ilmaan ofiin alatti kanneen biroof ta`uu yoo danda`u abbummaan hiika akkasii hin qabu.

Aadaa adda addaa keessa hubannoon adda addaa jiraatanillee aadaa hedduu keessatti hiikti jechoota dhiirafi dhalaa haala wal fakkaatu keessa jiran itti ibsaman fakkeenyaaf, jechoota Afaan Ingiliizii keessa muraasa yoo ilaalle (lord /lady, sir/madam, master/mistressfi king/queen) ergaa isaan dabarsan adda addaadha. Sababniisaas ammo jechoonni “man”fi’woman” bakka wal qixaa ta’e waan hin qabaanneef jechoonni ‘woman’tti hidhaman gadaantummaa calaqqisiisu.

Karaa hambiratiinis yeroo baay`ee guuboo jechootaa kan qopheessaniifi hiika jechootaa kan kennan dhiirotaa waan ta`aniif jechoota gaggaarii (positive) ta`an dhiiraaf kanneen gaarii hintaane (negative) ta`an ammoo dubartiif ramadu. Darbee darbee yeruma dhiiraa agarsiisan yoo jiraatan illee baay`inni jechootaa haalaa wal fakkaatu ibsan kan dubartotaa kan dhiiraa caalaa heddommaatu. Ilaalcha addunyaa gadi fagoo ta’e kan nama hundumaa (dubartootas dabalatee) akka dhiiratti ibsuu afaanoota hedduu keessatti mul`ata. Kana jechuunis dubartonnis ibsa akkasii keessatti akka dhiiratti ibsamu. Moggaasni maqaalee hawaasaa keessatti fakeenyaaf, “Obboo” (sir) “Aadde” (madam) jedhan, waldura duuban jalqaba dhiiraa itti aanee dhalaa ka`aman kun bakka dhiirriifi dhalaa hawaasa keessatti qaban olaanaafi gadi aanaa ta`uusaa mul`isa.

Biyyoota hedduu keessatti daa`imni tokko maqaa abbaatiin malee kan haadhaatiin hinbeekamtu/u. Dubartonnis ta`an dhiironni maqaa abbaa isaanii dhalu. Kanamalees biyyoota tokko tokko dubartiin heerumte maqaa abbaa manaa isheetiin waamamti. Kun ammoo, yeroo dhiirri maqaa dhaabbataa akka qabaatu yommuu taasisu dubartiin hamma heerumtutti maqaa abbaatiin heerumtee booda ammo abbaa manaatiin akka waamamtu taasisa. Haata`u malee maqaan qaama bu`uura eenymmaa keenyaati.

Dhiiraafi dubartiin yeroo wal waman (afaanotaa hedduu keessatti) jechoota walcaalmaa bakka isaanii mul`isuun fayyadamu. Afaanotaa hedduu keessatti jechi maq-dhaal “ana” “I” jedhu dhiiraafi dhaalaa gargar ta`uu qofa osoo hinta`iin, hiika isaan qabaniifi ergaa isaan dabarsan gadaantummaa dubartotaa fi olaantummaa dhiiraa kan calaqqisiisuudha.

Karaa biraatinis dubartoonni biyyoota hedduu keessatti maqaa ofii isaanitiin osoo hinta`iin ‘intala abaluu” yookiin “haadha manaa abaluu”jedhamuun ibsamu.

Kitaabolee nama ibsuuf akka waligalaatti ‘inni’ (he) jedhamanii barreeffaman keessatti dubartoonni ni dagatamu. Yaalii namoonni kitaaba akkasii dubbisanii booda waan dubbisa sana fakkiin akka ibsan gaafataman keessatti dhiira qofa kaasanii dhiyeessaniiru. Firiin akkasii kun caasaan afaanii adeemsa yaadaa irratti dhiibbaa akka qabu. Dubartoonni itti fayyadama afaanii keessatti gara cinaatti dhiibamaniiru /dagatamaniiru yookiin akka dhiiraatti ilaalamaniiru. Kunis, dhiibbaa xiinsammuu (psychological cost) dubartootarra geessiseera. Yaada namootaa keessatti Waaqayyoon dhiira taasisuunis nijira. Fakkeenyaaf, himni Waaqayyo nama (man) akka bifa isaatti uume jedhu keessatti Waaqayyo dhiira akka ta’eefi jalqabarrattis dhiira akka uume ni’ibsa. Yeroo dheeraafis, qo’annoon aadaa hubachuuf taasifamu keessatt xiyyeeffannaan dhiiraaf qofa kennamaa tureera. Sababni kanaas, aadaan kalaqa dhiirotaa ta’uu nimuli’sa,

1.18 Garaagarummaa Akkaataa Dubbii Dubartootaafi Dhiirotaa

Mat-duree kana jalatti haala dubartoonni akkaataa itti dubbatan hawaasichaan barsiifaman ilaalla. Dubartoonni dubbii irraa akka of qusatan yookiin akka callisan taasifamanii barsiifamu. Kanaaf, walitti dhufeenya abbaa manaafi haadha manaa, mariifi walga’ii uummataa keessatti dhiironni qofa yeroo dubbatan mul’atu. Akka dubbatanis yoo eeyyamameef dhimmota hawaasicha biratti waa’ee hinbaafne jedhaman kanneen akka kunuunsa daa’immaniifi qabannaa manaa irratti dubbatu. Dhiironni garuu dhimmoota ciccimoo kanneen akka siyaasaafi ispoortii irratti dubbatu.

Garagarummaan kan jiru akkataa dubbiifi dhimmota irratti dubbatan qofa irratti osoo hin taane dhaggeefatamuu irrattis adda addummaan ni mul’ata. Maddi ilaalcha kanaa marartoo hawaasaa (social values) isa hojii dhiirri hojjetu akka kan dubartootaa irra caalu ilaaludha. Yaadni dogoggoraa dhugeeffannoo (myth) dubartoonni dhiira caalaa akka baay’ee odeessan sirritti beekamaa ta’us, qo’annoon hedduun mata-duree hedduu irratti hirmaachuufi mirga bilisaan dubbachuu waan qabniif dhiirri caalaa akka odeessu mirkaneessaniiru.

Haala dhiirriifi dhaalaan afaanitti fayyadaman ergaa of keessaa qaban irrattis garagarummaan nimul'ata. Dubartoonni afaan kan itti fayyadaman walii-galtee uumuufi eeguu kan calaqqisiisu yoo ta'u, ergaa wal-dorgommii (competition) of keessaa hinqabu. Garagarummaan dubartoota gidduu jirus human (power) irratti kan hundaa'e miti. Dubartoonni bifa dubbii 'nuti', 'akkas goona'fi 'kana gochuu dandeenya' fayyadamuun ergaa deeggarsaa gaafachuufi fedhii garee kan mul'isudha. Dhiironni garuu, garee ol'aantummaafi gad-aantummaa qabu keessatti ijaaramu waan ta'eef bakkaaf (position) iddoo guddaa kennu. Yeroo dubbatanis ergaa ol'aantummaa, dhaggeeffatoota harkisuufi to'achuu yaada kennuurra (suggestion) ajaja dabarsuufi ulfina qaban mul'isuu irratti xiyyeeffatu.

Kutaa barnootaa keessatti, dhiironni baay'ee dubbachuutiin xiyyeeffannaa barsiisaa ga'aa argatu. Manatti maatii keessattis, haaluma wal-fakkatuun dubbii daa'iimman dhiiraaf xiyyeeffannaa guddatu kennama. Bakka lamaanittu keessumaayyuu naannoo manaatti dubartoonni ija laafoo dhiirri immoo ija jabeeyyii akka ta'aniif jajjabeeffamu. Dubbii isaanii keessattis, dubartoonni jechoota kabajaa (respect) filatanii akka dubbatan daa'imummaa isaanii irraa eegalanii barsiifamu. Dhiironni dubbii issniitiin wal-qoruu (challenge) jaalatu. Dubartoonni garuu wal-tumsuu irratti xiyyeeffatu malee ija jabeena hin deeggarani. Dubartoonni gareewwan isaanii keessatti mata-duree tokko irratti sa'aa walakkaa ol marii'atu. Walitti dhufeenyaafi miira (feeling) isaanii walii qooduu irratti xiyyeeffatu. Dhiironni garuu mata-duree tokko irraa gara biraatti utaalaa fiixaan ba'umsa isaanii ibsuu irratti xiyyeeffatu malee waa'ee miiraafi rakkoo dhuunfaa isaanii walitti hin dubbatani.

Wal-qunnamtii dhiiraafi dubartii gidduutti taasifamu ilaalchisee wal-dhabdeen (mis-communication) itti baay'ata. Wal-qunnamtii namoota aadaa adda addaa gidduutti (cross-cultural) gidduutti taasifamutti fakkeeffamuu nidanda'a. Amerikaa keessatti sababni wal-hiikuu yookiin diigama bultiif inni guddaan tokko hanqina wal-qunnamttiiti. Haati manaa abbaa manaashee haala isheen itti oolte gaafachuu dhiisuu yookiin yeroo itti haasoftu dhaggeeffachuu dhiisuu isaa komatti. Dubartoonni abbaa manaa isaanii akka hiriya mana barumsaatti dhoksaa isaanii hunduma itti himachuufi dhaggeeffetamuu barbaadu. Wal-qunnamtii keessatti dhimmoota irratti gad-fageenyaan marii'achuu barbaadu. Gama

biraatiin, dhiironni marii gad-fagoo taasisuuf fedhii dhabuu irra darbee wal-qunnamtii keessatti ol'aantummaa gonfachuu barbaadu. Yeroo dhiirri dhalaan waliin dubbatan yeroo baay'ee dhiirri haasawaa dhalaa addaan kutuun akka dabaree ishee hin xumurre taasisa. Kanaaf, dubartoonni baay'ee dubbachuu irraa of qusatu. Kana jechuun, dhiirri mata-duree marii irratti ol'aantummaa qabaachuu ni danda'a. Dhiironni marii keessatti dubbataa ta'uu kan barbaadan yeroo ta'u, dubartoonni immoo dhaggeeffachuufi gatii kennu.

Xumura irrattis, qo'annoon haala fayyadama afaanii dhiiraafi dubartootaa waldorgomsiisuun baay'ee wal-xaxaadha. Sababni isaas immoo, dhiibbaan koorniyaa aadaa tokko isa biraarraa adda waan ta'eef. Dabalataanis, koorniyaan haala hawaasummaa dubbattoota biro kanneen akka gita hawaasummaa (social class), umuriifi akkaataa galmaa (context) irraatti hundaa'uun dhiibbaa adda addaa uuma. Afaan jibba saalaa (sexism language) akka jiraatu kan taasise rakoo afaanii qofa osoo hin ta'iin rakkoo hawaasummaa ta'uusaati. Kanaaf, furmaanni kamiyyuu jijjiirama afaaniifi hawaasaa waluma duukaa barbaada.

1.19. Aflamee

Aflammummaan dubbataan afaan ta'e tokkoo akkaataaleefi sadarkaalee afaanicha to'achuun (beekuun) dandeettiifi beekumsa barbaachisaa ta'e akkuma horatetti afaan lammaffaa keessattis haaluma walfakkaatuun gargaaramuu isaati jedhama. Salphaamatti aflamee jechuun nama beekumsa ga'aafi bu'aa qabeessa ta'ee afaan lammaffaatiin qabu jechuudha. Kana jechuun afaan lammaffaan isaatiin akkuma afaan tokkoffaa isaa waantota hedduu waliigaltee adda addaaf gargaaramuu danda'uu isaati jechuunis nidanda'ama. Aflamee keessatti dandeettii namootaa bakka lamatti qoodne ilaaluu nidandeenya. Isaanis aflamee afaan lammaffaa akkuma afaan isaa dhalootaatti akka barbaadetti gara afaan beekuutti hiikuu danda'uufi kan aflamee ta'anii garuu dandeettii ga'aa afaan lammaffaa hinqabne yoo qabaates waliigalteef qofa kan ta'e namoota ta'an ta'uu nidanda'u.

Fakkeenyaaf, sablammiwwan garaagaraa akka addunyaattis ta'ee biyya keenyaatti aflamee ta'anii garuu afaan lammaffaan dandeettii ga'aa hinqabne fudhachuu

nidandeenya. Akka biyya keenyaatti sabni Oromoofi sabaafi sablammoonni Kibba Itoophiyaa Afaan Amaaraa akka afaan lammaffaatti kan beekan ta'anii garuu hedduun isaanii dandeettii ga'umsa hiqabne akka qaban haala qabatamaa biyya keenyyaarraa hubachuun nidanda'ama.

Aflammummaa keessatti yaadni ijoon hubatamuu qabu inni kan biroon haala ittin afaanonni lamaan jechuun afaan tokkoffaaniifi lamaaffaan ittiin barataman (acquired) itti ta'aniidha. Afaan tokkoffaa jechuun afaan maatii (dhalootaa) akkasumas kan keessatti calqaba dhalanne ta'ee afaan lammaffaan immoo afaan alidileen baratame afaan lammaffaa ykn afaan biyya alaa kan bifa idileen yookiin alidileetiin baramu ta'a. Akka waliii galaatti namoota aflamee haalonni ittin ibsuu dandeenyu nijiru. Isaanis , dubbataa 'X'n afaan isaa dhalootaa Afaan Oromoo ta'ee Afaan Amaaraa immoo naannoodhaafi mana barumsaatti barateera. Dubbataa 'Y'n immoo Afaan Oromoo dubbachaa Finfinnee keessatti guddate. Garuu kan inni barachaa guddateefi hanga umurii isaa 15 ta'uutti keessatti guddate Afaan Amaaraa ture. Dubbatoonni akka kanaa dubbattoota aflame jedhamuu nidanda'u jechuudha.